

«ЗДЕСЬ РУССКИЙ ДУХ, ЗДЕСЬ РУСЬЮ ПАХНЕТ»: РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ В РЕЦЕПЦІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Російський дискурс у текстах Тараса Шевченка неодноразово втрапляє у коло наукових зацікавлень українських літературознавців. Знаковими є постколоніальні студії над творчістю митця, в яких автори вдаються як до деконструювання імперських стереотипів щодо Кобзаря, так і до створення авторських матриць розуміння його текстуальності. У дослідженні актуалізовано рецепцію Тараса Шевченка на Російську імперію. Увага зосереджена на художніх текстах митця, особливо пильно – на щоденникових записах, що вміщені в «Журналі», в якому, на нашу думку, ще більш увиразнено Шевченкове ставлення до російського імперського світу. Письменник формує непривабливий погляд на Російську імперію, її соціальні стани. Йому, українцеві, видається аморальною і дикою поведінка російських військових, поміщиків, а місця імперії сповнені для нього «всеозможной мерзостью».

Ключові слова: *постколоніальна деконструкція; рецепція; імперський міф; Російська імперія; «люди імперії»; «місця імперії».*

У коло наукових зацікавлень українських літературознавців неодноразово втрапляли російські сліди в творчому доробку Тараса Шевченка. Затребуваними найчастіше були і є поетичні тексти митця, а також його повісті, написані російською мовою. На маргінесах до сьогодні залишається «Журнал» письменника. Однак видається, що автобіографічний матеріал, який вміщено в ньому, особливо придатний для аналізу Російської імперії у баченні Тараса Шевченка. Саме це й вмотивовує пропоновану студію.

Шевченкознавство презентує різновекторні дослідження творчості Кобзаря: праці Ю. Барабаша, М. Гнатюка, Г. Грабовича, І. Дзюби, М. Євшана, М. Жулинського, О. Забужко, Н. Зборовської, М. Зерова, В. Пахаренка, Б. Рубчака, В. Смілянської, І. Франка, Н. Яковенко та інших. Апелюючи до проблеми російського компонента в доробку письменника, вбачаємо за потребу нагадати дві вагомні в цьому контексті монографії – «Шевченко як міфотворець» Григорія Грабовича та «Шевченків міф України» Оксани Забужко. Експліцитно ці два наукові тексти засвідчили затребуваність постколоніального переосмислення історії української літератури, що мало призвести до створення нової інтерпретаційної моделі творчості Тараса Шевченка. Справді вихідні положення досліджень епістемологічно позначені стратегією деконструювання імперських стереотипів стосовно української ідентичності. Імплицитно кожен із авторів створює власну «формулу» розуміння шевченкового тексту, але з відмінною аксіологічною настановою.

Григорій Грабович послідовно вказує на бінарну опозицію у Шевченковому психогенезі: інтелектуальну й емоційну («...опозиція, ґрунтується на двох дуже різних сприйняттях і визначеннях поетом себе самого, а також на цілком різних інтелектуальних і емоційних формах вираження» [1, с. 16]). Виглядає так, що поет розірваний між імперською Персоною та українською Тінню. У тому проглядається певне аксіологічне приземлення, адже Персона асоціюється з інтелектуальною формою вираження (Тарас Шевченко й Петербург; Тарас Шевченко й Академія мистецтв; Тарас Шевченко й інтелектуальна російська еліта), у той час як Тінь – емоційна зона українців, на сторожі яких поет поставив Слово. Це дозволяє досліднику розділити й Шевченкову творчість на поезію й прозу, а нам, скориставшись ідеями Юлії Крістєвої про символічне (поезія) та семіотичне (проза) письмо, – на фіксоване / стає / патріархальне – Російська імперія та змішване / замінюване – Україна – колонія. І в цьому розділенні, спираючись вже на текст Григорія Грабовича, превалює надається саме імперському як цивілізаційному. Тому постать Тараса Шевченка не тільки не вилузується з імперського міфу, а навпаки ще глибше інкорпорується в нього.

Відмінною є інтелектуальна пропозиція Оксани Забужко, яка заперечила іманентність Кобзарю роздвоєності або «драми екзистенційного вибору» між «чужим» і «своїм», що була частиною внутрішнього світу представників українського інтелектуального істеблшменту XIX століття. Дослідниця слушно вказує, що саме Тарас Шевченко першим подолав цю

роздвоєність (sic! убачаємо, що він її й не мав), тому «...тільки його можемо з повною підставою вважати першим національним інтелегентом, отже, таким, що виразно усвідомлює репрезентативність своєї діяльності щодо окремої й самодостатньої національної спільноти» [2, с. 43–44]. Вагомим видається й те, що Оксана Забужко не перекладає таке усвідомлення на «нативістичний інстинкт», а окреслює його як цілком послідовну й конструктивну світоглядну настанову [2].

Зауважимо, що в межах постколоніального (не тільки деконструктивного в найширших сенсах цього слова, а й націоорієнтованого) прочитання творчості знакових постатей національної літератури, позиція Оксани Забужко видається продуктивнішою.

Перш, як звернутися до «Журналу» Тараса Шевченка, вбачаємо за доцільне ще раз активізувати смислові модули щодо Російської імперії, котрі знаходимо в художній творчості митця. Письменник не оприлюднює власний досвід Петербургу ні в його культурному вимірі (стосунки з російським інтелектуальним істеблшментом, долучення до аристократії), ні побутовому. У художніх текстах Тараса Шевченка зникає глянець російської цивілізованості, натомість проглядається азійське обличчя імперії. У комедії «Сон», одягнувши маску «хохла-простака», він вдається до сатиричного змалювання петербурзького аристократичного бомонду. У раї, облитому золотом, живуть «блюдолизи», «тупорилі віршомазі», «кабани годовані». Це не Петербург, що продукує культурні та європейські цінності, це Азія, де основним засобом контролю є вертикаль покарання від царя до дрібного чиновника: «Дивлюсь, цар підходить / До найстаршого...та в пику / Його як затопить!.. / Облизався небо-рака / Та меншого в пузо – / Аж загуло!.. а той собі / Ще меншого туза / Межи плечі; / той меншого, / А менший малого, / А той дрібних, а дрібнота / Уже за порогом / Як кинеться по улицях, / Та й давай місити / Недобитків православних...» [4, с. 213].

Викриття російської ацивілізаційності присутнє і в повісті «Близнець». У листах до рідних Ватя зображає російську «глибінку» або оренбурзькі степи. Герой констатує власну антипатію до дикої місцевості, якій бракує зелені та чистоти («А зелени тільки и есть, что крапивы кусочки под забором, а вонь такая, что он не мог и чаю напитокся» [5, с. 301], його розчаровує архітектоніка поселень, де «...дома да ворота (...) не видно и церкви» [5, с. 301]. Не менш колоритно змалювано й місцеве населення. Оренбурзький вищий світ він унікає («На оренбургское общество смотрел он как-то неприязненно, а дам высшего полета называл просто безграмотными кокетками» [5, с. 301]), а зустрівшись із простим людиною дивується як легко людину перетворити «на скота» («Постучал он в тесовые ворота, ему отворила их довольно недурная собою молодка, но удивительно заспанная и грязная...» [5, с. 301] і далі «Он взшел на двор и хотел было в избу зайти, но на него из дверей пахнуло такой тухлятиной, что он нос заткнул» [5, с. 301]).

У художніх творах Тараса Шевченка Російська імперія усвідомлюється не тільки як простір поза цивілізацією, а й «царство зла», що особливо небезпечно для українця. Митець формує російську какотопію,

яка націлена поглинати українців. У комедії «Сон» він чітко артикулює, що «славная столица Петербург» побудована на кістках козаків: «Із города із Глухова / Полки вступали / З заступами на лінію, / А мене послали / На столицю з козаками / Наказним гетьманом! / О боже наш милосердний! / О царю поганый, / Царю проклятий, лукавий, / Аспиде неситий! / Що ти зробив з козаками? / Болота засипав / Благородними костюми; / Поставив столицю / На їх трупах катованих!...» [4, с. 215].

Російське середовище сприяє деформації особистості українця. У повісті «Близнець» Зося, втрапивши в російське оточення, отримавши російське виховання (sic! мова йде про виховання військової еліти – офіцерів), перетворюється на пияка, картяра, втрачає всі ті моральні орієнтири, що були прищеплені йому з дитинства в українській родині: повага до сім'ї, матері, натомість з'являється суто російська за своєю суттю атрибутивність – «чужадак, а благороднейший малый», який програє в карти останні гроші, зваблює одночасно двох жінок, грабує брата, знущається над матір'ю. Не менш деморалізуючим виглядає і Петербург у повісті «Художник». Головний герой, імітуючи петербурзький спосіб життя, відчуває, що втрачає самого себе, а також перестає бути спроможним на щирість: «Вот как я нынче живу! По маскарадам шляюсь, в трактире ужинаю, деньги как попало трачу» [5, с. 382] і «Правда, что я утратил уже тот непритворный смех и искренние слезы...» [5, с. 394].

«Журнал» ще більш увиразнює Шевченкове ставлення до російського імперського світу. Якщо Ватя з «Близнецов» не може зрозуміти, що спотворило його брата, перетворило на дев'янта («Что же, наконец, довело тебя до этого жалкого состояния, мой бедный Зосю? И я не мог в себе найти ответа» [5, с. 307]), то автор журналу дає чіткі відповіді в розлогіх характеристиках «людей імперії», «місць імперії». Однак варто наголосити, що ці рефлексії присутні лише щодо військового оточення та російської «глибини», у той час як втрапляння в Петербург стає і кінцем авторських роздумів. Митець лише стисло озвучує факти столичного життя або скупі підмічає, що імперії не бракує багатства, але смаку (наприклад, відвідавши Ермітаж, Тарас Шевченко писав: «Новое здание Эрмитажа показалось мне не таким, как я его воображал. Блеск и роскошь, а изящества мало» [3, с. 192]). Видається, що та зловленість світом, якої він боявся («Боюся, как бы мне не сделаться модной фигурой в Питере»), таки відбулася.

«Что же посредственные и худшие воспитанники, если лучший из них безграмотный и вдобавок пьяница?»

Левову частину оповіді «Журналу» Тараса Шевченка займають описи військових, їх побуту (мова йде про ті записи, що були зроблені під час очікування поетом звільнення від військової муштри). Автор повсякчас артикулює своє небажання перебувати серед військових, він не сприймає військову службу, вбачаючи що вона деморалізує, позбавляє людину її іманентних якостей. Для нього укріплення – це «вертеп мерзостей», котрого він прагне уникати, проводячи більше часу «на огороде». Тарас Шевченко споча-

тку діагностує «непонятную антипатию» у військових до природи: «Они предпочитают пыль и несносную вонючую духоту в креплении прохладной тени, цветам и свежей зелени на огороде» [3, с. 61], а потім викриває таке «затверждение органов»: «Непонятное затверждение органов. Настоящие суровые сыны Беллоны. Одно, чем я могу растолковать себе это отсутствие обоняния и зрения у суровых детей Беллоны, это всепокоряющая владычица водочка» [3, с. 61]. Він стверджує, що за роки муштри не зустрів жодної порядної людини серед офіцерів: «Если трезвый, то непременно невежда и хвастунишка. Если же хоть с малой искрой разума и света, то также хвастунишка и, вдобавок, пьяница, мот и распутник» [3, с. 24].

Автор оповідає історії про алкогольні будні російських військових. На сторінках «Журналу» буття базисного для мілітарної за своє сутність імперії суспільного стану поділене на два часові виміри – до отримання «жалованья» і після. Перший – це час суцільної ейфорії, коли військові починають «кутить или, вернее, пьянствовать». Тараса Шевченко підкреслює, що не існує різниці між солдатом і військовою елітою – офіцерами. Отримавши платню, що ті, що інші одразу ж звертаються до «спиртомера». Але якщо солдат п'є з причини власного жалюгідного стану («Солдаты – самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве. У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, – одним словом, все. Ему простительно окунуть иногда свою сирую, одинокую душу в полштофе сивухи» [3, с. 19]), то офіцерів, яким «...отдано все, все человеческие права и привилегии...» [3, с. 19], алкоголіками робить оточення, коли для юнака, котрий навчається в кадетських корпусах, є нормою саме така поведінка.

Найчастіше алкогольні епопеї закінчуються п'яними дебошами. До прикладу, дізнаємося про «гносное проишествие», що його автор іронічно називає «Свадебный подарок или недошитая кофта», де є місце алкоголю («поздравка с получением жалованья» [3, с. 21]), бійці, що закінчується невмотивованою агресією («Разочарованный будущий тесть, тоже в жару негодования, хватил ловко, что кровь полилась с благородного чела. Но чтобы не показать соседям, что между ними вышло контро, они принялись вдвоем бить собаку. Бедная собака!» [3, с. 21]), примиренню, атрибутом якого стало обопільне пропивання незакінченої кофти нареченої («Догадливый раненый герой бежит к портнихе, но, увы, платье уже отдано невесте, осталась только недошитая кофта; он отбирает у портнихи этот неоконченный предмет и закладывает солдату за две чары водки» [3, с. 21]).

Другий вимір алкогольної феєрії – час безгрозів'я, коли офіцери здатні на все заради алкоголю. У цьому контексті цікавою є історія Шевченкового мідного чайника. Письменник тішиться, що може дозволити собі «непозволительную роскошь» – стакан чаю тихим ранком, а також оповідає, яким чином його отримав. Дізнаємося, що чайник Тарас Шевченко придбав у денщика, який за дорученням свого офіцера спродує його, щоб на позір – «самовар завести», а

насправді придбати горілку: «...денщик, получивши полтину серебра, отправился прямо в кабак и через минуту вышел из него со штофом в руке и направился прямо к офицерским квартирам» [3, с. 38].

Діагностуючи офіцерський алкоголізм, автор «Журналу» говорить і про втрату моральності серед представників військової еліти. Російський офіцер здатен на крадіжку, наклеп, він неосвічений. Для нього муштра солдат – це форма узаконеної реалізації потягу до влади, агресії, жорстокості. Вартою уваги видається оповідь про Порциенка, якого батьки віддали до війська заради морального перевиховання. Міркуючи про розбещеність дітей російської аристократії, Тарас Шевченко зазначає, що казарми не місце для перевиховання, навпаки, вони лише поглиблюють моральні вади, а потім категорично стверджує: «Рабочий дом, тюрьма, кандалы, кнут и неисходимая Сибирь – вот место для этих безобразных животных, но никак не солдатские казармы, в которых и без них много всякой сволочи. А самое лучшее – предоставить их попечению нежных родителей, пускай спотешаются на старости лет своим собственным произведением. Разумеется, до первого криминального проступка, а потом отдавать прямо в руки палача» [3, с. 31].

Зауважимо, що саме колишні офіцери й склали ще один базовий для Російської імперії стан – поміщики. Зустрівшись із його представниками, письменник іронічно називає їх французами, виокремивши характерні ознаки: алкоголізм, неосвіченість та деспотія: «Кстати о помещиках. (...) Говорят между собою только по-французски. Пьянствуют и шумят в театре и, слышно, составляют оппозицию против освобождения крепостных крестьян» [3, с. 151]. Автор «Журналу» скептично ставиться до європейськості «русских людей». Відвідавши клуб російських дворян, він підмічає, що європейського у них тільки назва – «клуб», а внутрішньо вони залишаються так само занурені у свій не-європейський / азійський простір, де європейський клуб перетворюється на «посиделки», під час яких їдять, п'ють, б'ються за потреби: «У европейцев клуб имеет важное политическое значение, а у русских дворян это даже и не мирская сходка, а просто посиделки. Они собираются посидеть за ломберными столами, помолчатъ, поестъ, выпить и, если случай поблагоприятствует, то и по сусалам друг друга смазать» [3, с. 128] або «в клубе великолепный обед с музыкой и повальная гомерическая попойка...» [3, с. 135]. Не менш реалістично зображено й населення Російської імперії, яке апатичне до краси природи, живе у бруді (про уральців: «Грязнее, грубее этих закоренелых раскольников я ничего не знаю» [3, с. 58]); зомбоване релігією («Уральцы, увидев меня с широкою, как лопата, бороною, тотчас смекнули делом, что непременно мученик за веру, донесли тотчас же своему командиру, есаулу Чартогову. А тот, не будучи дурак, зазвал меня в камыш да бац передо мною на колени.

– Благословите, говорит, батюшка, мы, говорит, уже все знаем» [3, с. 65]).

«...вечная грязь, вечная зима!»

Після звільнення від військової служби, Тарас Шевченко подорожує російською провінцією. На

сторінках «Журналу» з'являються враження від російських міст. Впадає в очі однаковість атрибутики, що її виокремлює автор. Міста видаються митцеві брудними, сірими, нікчемними.

Втрапивши в Астрахань, він дивується її амбівалентності, коли прекрасні артефакти архітектури межують із брудом: «Всю эту огромную безобразную серую кучу мусора венчают зубчатые белые стены кремля и стройный великолепный пятиглавый собор московской архитектуры...» [3, с. 85]. У місті Тарас Шевченко не знаходить жодного трактиру чи готелю. Зауважимо, що «де-факто» вони присутні, але їх рівень не може задовольнити культурну й освічену людину: «Ни одного трактира, где бы можно хоть как-нибудь пообедать, а о квартире в гостинице и говорить нечего. Зашел я в одну сегодня из так называемых гостиниц на косе Герап (на астраханском Золотом Рого), спросил чего-нибудь поест. И запачканный вертлявый половой отвечал мне, что все, что прикажете, все есть, кроме чаю. А на поверку оказалось, что ничего не имеется, кроме чаю...» [3, с. 86]. Міркуючи про портову Астрахань, що годусе рибою всю Російську імперію, автор робить висновок, що й інші міста «ничем не уступают Астрахани». Це нашоухе на думку про культурний рівень всієї Російської імперії того часу, коли бруд, відсутність елементарних речей не викликали спротиву й були нормою життя.

Прикре враження справляє на Тараса Шевченка й Самара: «Ровный, гладкий, набеленный, нафарбленный, до тошноты однообразный город» [3, с. 104]. Запис про це місто тільки підтверджує міркування автора «Журналу» про однотипність «губернських» міст імперії. У Самарі він утрапляє до трактиру, де «Русью пахнет», а саме «...салом, гарью и всевозможной мерзостью» [3, с. 105].

Астрахань, що забезпечує Російську імперію морепродуктами, Самара – «хлебная пристань на Вол-

ге...» й інші міста слугують лише ресурсом для імперії. Російська імперія бере, але нічого не дає натомість не тільки колонізованим народам, а й своєму власному. До сьогодні дивує, що таке маніпулювання, виключно споживацьке ставлення не викликало й не викликає спротиву. Хоч, з іншого боку, мова йде про не європейський життєуклад, а азійський, де використання периферії завжди було нормою.

Не менш двозначно сприймає Тарас Шевченко Казань. Його вражає архітектоніка міста, що близька до «європейської Москви», і азійські міські звичаї, за якими покарання злочинця стає народною розвагою: «...я услышал глухой шум барабана и увидел густую толпу народа, провожавшего на казнь преступника. Чтобы не встретить эту гнусную процессию, я своротил в переулок и в числе бегущих смотреть эту процессию увидел молодую девшку с шарманкою за плечами и ободранного мальчика с тамбурином в руках. Мне сделалось не грустно, а както особенно скверно...» [3, с. 111]. Надалі автор «Журналу» стверджує, що Чебоксари – це «ничтожный» і «грязный городок», в Нижньому Новгороді – «по-татарски дико», а також «Везде пусто и уныло, физическая гниль и нравственный застой на всем отражается» [3, с. 126].

Отже, в «Журналі» Тарас Шевченко формує досить непривабливий погляд на Російську імперію, її соціальні стани. Йому, українцеві, видається аморальною і дикою поведінка російських військових, поміщиків, а «місця імперії» сповнені для нього «всево-зможной мерзостью». Уточнимо, що цілком свідомо насамкінець зроблено акцент, що мова йде про Шевченка-українця, адже автор в одному щоденниковому записі чітко розмежує «великоросійський світ» («...вечная грязь, вечная зима») та «малоросійський» або український («...моя прекрасная, моя милая родина»).

Список використаних джерел

1. Грабович Г. Шевченко як міфотворець / Григорій Грабович. – К. : Рад. письменник. – 1991. – 212 с.
2. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2006. – 148 с.
3. Шевченко Т. Г. Журнал / Т. Г. Шевченко. – К., 1954. – 251 с.
4. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро. – 1982. – 647 с.
5. Шевченко Т. Повести / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1983. – 456 с.

Е. А. Юрчук,

д-р філол. наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка, г. Житомир, Україна

ЗДЕСЬ РУССКИЙ ДУХ, ЗДЕСЬ РУСЬЮ ПАХНЕТ»: РОССИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ В РЕЦЕПЦИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Российский дискурс в текстах Тараса Шевченко неоднократно попадал в круг научных интересов украинских литературоведов. Речь идет о постколониальных студиях над творчеством писателя, в которых авторы прибегают как к деконструкции имперских стереотипов относительно Кобзаря, так и к созданию авторских матриц понимания его текстuality. В исследовании актуализирована рецепция Тараса Шевченко Российской империи. Внимание сосредоточено на художественных текстах автора, особенно пристально – на дневниковых записях, помещенных в «Журнале», в котором, по нашему мнению, еще более подчеркнута Шевченковское отношение к российскому имперскому миру. Писатель формирует неприглядный взгляд на Российскую империю, ее социальные состояния. Ему, украинцу, кажется аморальным и диким поведение российских военных, помещиков, а места империи полны для него «всевозможной мерзостью».

Ключевые слова: постколониальная деконструкция; рецепция; имперский миф; Российская империя; «люди империи»; «места империи».

O. O. Yurchuk,

Grand PhD in Philological sciences, Associate Professor,
Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, Ukraine

**«HERE RUSSIAN SPIRIT, HERE SMELL OF RUS»:
RUSSIAN EMPIRE IN RECEPTION OF TARAS SHEVCHENKO**

Shevchenko studies present different vectors of researches of creative work of Kobzar. Russian traces, which appears in creative works of Taras Shevchenko, repeatedly fell to the range of scientific interests in Ukrainian literature. Most popular were and are the poetic lyrics of the artist and his story, written in Russian. «Journal» of writer is still actual. Through the autobiographical materials placed in it we can make an analysis of Russian Empire in the vision of Taras Shevchenko. In the art texts of Shevchenko disappears gloss on Russian civilization and turning to visible face of Asian empire. In the comedy «Dream» wearing a mask «hohol-simpleton», he resorts to the satirical depiction of St. Petersburg aristocratic elite. In paradise bathed in gold live «sycophants», «stupid rhymers», «boars fed». This is not that St. Petersburg, which produces cultural and European values, this is Asia, where the primary means of control is vertical punishment starts from king to petty officer. At Shevchenko's own fiction Empire has been understood as not only outside space civilization, but «the kingdom of evil», which is especially dangerous for Ukrainian. The artist creates Russian tough world which aims to absorb Ukrainian. «Journal» focuses on Shevchenko's attitude to the Russian imperial world. The main part of «Journal» of Shevchenko take vast military characteristics, their way of life (we are talking about the records that have been made while waiting poet exemption from military drill). By constantly articulates his desire not to be in the military, he will not accept military service, seeing that it is demoralizing, it deprives a person of intrinsic qualities. To strengthen it is «a nativity scene of abominations». Note that it is made up former officers and another base of Russian Empire social status, which is landowners. After meeting with its representatives Taras Shevchenko ironically calls them French pointed out characteristic features: alcoholism, ignorance and despotism. After his release from military service, Taras Shevchenko traveling through Russian province. On the pages of «Journal» appear impressions of Russian cities. The striking similarity in between with attributes that its author distinguishes. Cities are given artist dirty, gray, void.

Key words: postcolonial deconstruction; reception; imperial myth; Russian Empire; «people of the empire»; «places of the empire».

© Юрчук О. О., 2017

Дата надходження статті до редколегії 25.03.17